

המקורות לחקר יהודי מצרים ויהודי תורכיה בדורות האחרונים

יעקב מ' לנדאו

אנסה לבחון, בזהירות, את מאפייני המקורות על יהודי מצרים בדורות האחרונים, אחר-כך לומר משהו על המקורות לחקר יהודי תורכיה ולבסוף לשאול, האם יש איזה שהוא שוני בטיבם, ואם כן – לנסות לרמוז מה ניתן ללמוד מכך. אפתח בדברי הסתייגות והתנצלות, כי כל המנסה לפרוש פרשת מקורות מסתמך בעיקר על נסיונו האישי ועל כן מסקנותיו מוגבלות לכך. ודאי שהדברים האמורים חלים עליי.

א. מצרים במאות ה-18 – ה-20

מבחינת שפע או דלות במקורות לחקר יהודי מצרים,¹ אני נוטה לראות במאות ה-16 וה-17, שאינן מענייני עתה, תקופה מבורכת במקורות רבים, יהודיים ואחרים, ואילו התקופה שאחרי-כן ענייה יותר, בתחילה בכמות המקורות ומאוחר יותר באיכותם. המאה ה-18, על-כל-פנים עד הפלישה הצרפתית למצרים, דלה יותר במקורות יהודיים של ממש, ואילו התועלת הממשית במקורות זרים מועטה. זו כנראה הסיבה, שהמאה ה-18 נחקרה רק מעט מאוד, בהשוואה לשתי המאות הקודמות לה והשתיים שאחריה. שבדי הידיעות הקצרות בכתביהם של אחמד שלבי, בעל 'תאריח' אל-עיני (ההיסטוריה מאת אל-עיני) ואחר-כך ב'עג'איב אל-תארא' (פלאי היצירות או פלאי השרידים) של אלג'פ'תי; וכן בכתבי היסטוריונים עות'מאניים שכתבו בתורכית, כגון 'תאריח' (ההיסטוריה) מאת סאמי-שאכר-סבחי או 'מוראי-ת-תואריח' (מדריך ההיסטוריות) מאת ש'מעדאני-זאדה פינדיק'ילי אינם עשויים לשמש בסיס למחקר רצוף ומשמעותי: פה ושם קוראים על יהודי שנושל מרכושו, אחר שנפגע או שלישי שנהרג במהומות. פרטים מעין אלה נותנים מושג על עושרם של כמה יהודים, על

1 לפי מיטב ידיעתי, טרם נתפרסם חיבור מסכם על המקורות לחקר יהודי מצרים. ראה, בכל-אופן: Jacob M. Landau, 'Sources juives et hébraïques pour servir à l'histoire de l'Egypte au XIXe siècle', in Groupe de Recherches et d'Etudes sur le Proche Orient, *L'Egypte au XIXe siècle*, Paris 1982, pp. 65-75

עיסוקיהם של מקצתם, ועוד יותר על האווירה הכללית במצרים הממלוכית במאה ה-18 — אלא שהאווירה הזאת כבר מופרת לנו ממאמריהם המספמים של טובי המזרחנים על החברה הלא-יהודית.² לחוקר הנוכח במקורות יש, אכן, מעין תחושה שכמעט אין יהודים במצרים, על-כל-פנים בשני השלישים האחרונים של המאה ה-19. אפשר שהדברים מתבררים יותר מתוך שתי כרוניקות פורטוגאליות, שאולי נתחברו במקורן בספרדית, שנסתייע לי למוצאן, ושעיקר עניינן הריסות הטוטאלית של הקהילה היהודית בקאהיר בשנת 1735. המדובר בתיאור שנתחבר בידי אנטוניו דה אוליביירה ונתפרסם בליסבון בדפוס, סמוך לאחר המאורעות. לדבריו, כאשר סירב שמואל איש טנג'יר, המכובד שבראשי הקהילה של קאהיר, לשלם מס כבד למושל מצרים החדש, שעלה באלימות וללא אישור השלטון המרכזי באסתאנבול, צר ההמון המוסת על הרובע היהודי. בתחבולה הצליח ההמון לפרוץ לרובע היהודי, להרוס אותו ולהרוג את כל תושביו. הנני מתכוון לפרסם בדפוס את הכרוניקות, ניתוחן והערכתן,³ אך כאן ראוי לומר, שאם התיאור אותנטי (ואני סבור כי כן הוא, אף אם הוא מוגזם, אולי), יש בו הסבר אפשרי לדלדול הקהילה בקאהיר ולמיעוט המקורות היהודיים לשנים שאחרי-כן.

במאה ה-19 — הנמשכת במצרים מהפלישה הצרפתית בסוף המאה ה-18 עד מלחמת-העולם הראשונה — מתרבים המקורות היהודיים והזרים, אלא שעל-פירוב קטיעותם ופיזורם מונעים צירופם הדפיניטיבי למסכת של מחקר היסטורי, חברתי, כלכלי או תרבותי. בעצם, המיפקד הסטאטיסטי הרציני הראשון נערך במצרים רק בסוף המאה, בשנת 1897; אמנם קיימים סקרים דמוגרפיים וחינוכיים משנות ה-80 של המאה ה-19 — אולם, גם אם נקבל אותם כמקורות בני-סמך, הרי עדיין נשאר רוב המאה ה-19 עלום מבחינת נתונים מספריים אמניים על אוכלוסיה, חינוך, חלוקה עיסוקית, השכלה, כלכלה וחברה.⁴ אפילו הספרות הרבנית היא בעיקר מהדור האחרון של המאה ה-19; וניצני העתונות היהודית הם אף מאוחרים יותר — מראשית המאה ה-20. חיבורים חילוניים של יהודים קיימים, במידה זעומה, ובדומה לעיתונות היהודית, סבלו גם אלה מן העובדה שהאוכלוסייה היהודית במצרים בדור האחרון של המאה ה-19 כבראשית המאה ה-20 השתמשה בריזמנית בלשונות שונות ומרובות, כמקובל בציבור בעל רבדים שונים וכרגיל באוכלוסיית מהגרים. לשונות אלו כללו: עברית, לאדינו, צרפתית, איטלקית, אנגלית, יידיש, ערבית, רוסית, פולנית, רומנית, גרמנית ועוד. כלומר, לא היה ציבור קוראים מספיק גדול שיצדיק, מבחינה כלכלית, השקעה בעיתון רב-תפוצה או בספר רב-מכר. יתר-על-כן, גם לא היתה יציבות במספר היהודים שקראו בלשון מסוימת, עקב ההגירה היהודית למצרים

2 כגון מחקריהם של פרופ' דוד איילון, פרופ' אנדרה ריימונד (Raymond) ואחרים.

3 בקובץ מחקרים על יהודי מצרים בדורות האחרונים (בלועזית), בעריכת פרופ' שמעון שמיר, העומד לצאת לאור.

4 דוגמאות ראה בספרי: היהודים במצרים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשכ"ו.

וממנה, מצד אחד, והשתנות השלטון במצרים, מצד שני. הפלוראליזם הלשוני היה מלווה ביריבות לא מעטה בין מצדדי הלשונות, כפי שמסתבר, למשל, מתוך שארית נחלה, אחד מחיבוריו החשובים של ר' ישראל משה חזן, רבה הראשי של קהילת אלכסנדריה בשנות 1857-1863. בספר הזה, שיצא לאור באלכסנדריה בשנת 1862, מציג המחבר טיעונים שונים בפי שני חכמים וסוחר, המנהלים ויכוח בנושאים שונים. בתחום הלשון, מצדד הסוחר, כמובן, בידיעת לשונות אירופיות, ואילו החכמים מייסרים אותו על כך ואומרים לו:

... בארצות המזרח לשונות אחרות למה? או לה"ק [לשון הקודש] או ערבית וטורקית והן הנה יהיו לעקר מטרין ושאר הלשונות לשלימות [הכוונה: להשלמה] בעלמא,

ולהלן:

אבל לא תוכל להכחיש, ידידינו הסוחר, ההפרש הגדול שבין למוד הלשון וכתב ערבי לשאר לשונות בני יפת שבדורינו זה כגון צרפתי אשכנזי ואטלקי הממולאים בכמה דברים רעים ומרים...⁵

מסתבר מהאמור, שמקורותינו במרבית התקופה הנדונה — אולי שני השלישים או שלושת הרבעים הראשונים של המאה ה-19 — נושאים בעיקרם אופי של ידיעות קצרות, לא תמיד חשובות, ובעצם חוזרות תכופות האחת על רעותה. אפילו שני המקורות המודפסים הלא-יהודיים העיקריים שבידינו, הפרק על היהודים בשנות העשרים והשלושים של המאה ה-19, שבספרו החשוב של המזרחן הנודע לִיין,⁶ או הפרק על היהודים מאת קלוֹט־בֵּיי, הצרפתי שאירגן למוחמד עֵלִי את שירותי הבריאות, בספר שראה אור בשנת 1840,⁷ מביאים אותם הדברים, כאשר קלוֹט־בֵּיי מתרגם מדברי לִיין ללא היסוס כלשהו. במקרים רבים אחרים, המידע הוא מקרי, כגון ביומני-דרך ורשמית-יור של נוסעים אירופיים שונים. כאשר הידיעות שונות או אף סותרות, קשה לקבוע מה מהימן יותר; כאשר הן מוסרות אותה גירסה, אין עדיין ודאות כי יש פה אימות המידע, משום שייתכן בהחלט כי התיירים הזרים קיבלו, איש אחר רעהו, את המידע מאותו מקור, למשל מפי הַדְרָאגוֹמָאן של הקונסוליה 'שלהם', שביקרו בה בקאהיר או באלכסנדריה. מובן, כי יָדַע מלא יותר ואמין יותר על יהודי מצרים יש לחפש בדיווחיהם של תיירים יהודים דווקא, אבל אלה מעטים ומאוחרים

5 ראה: ישראל משה חזן, שארית נחלה, אלכסנדריה 1862, סי' לד, מח; פרטים נוספים — ראה: מאמרי 'ריב הלשונות' בחינוך היהודי במצרים החדשה, ספר השנה למדעי היהדות והרוח של אוניברסיטת בראילן, כרך ד-ה, חשכ"ז, עמ' 220-233.

6 Edward William Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, written in Egypt during the years 1833, 34, and 35*, London 1846, vol. II, pp. 344-349

7 A.-B. Clot-Bey, *Aperçu Général sur l'Égypte*, Paris 1840, Vol. II, pp. 139-142

יחסית. דוגמה טובה היא חיבורו החשוב של אפרים דיינארד, 'מסע בארץ הקדם והוא מורה דרך לכל ההולכים לארץ הקדושה ולמצרים', שהקדיש עשרה עמודים שלמים ליהודי מצרים,⁸ אלא שהספר הופיע בתרמ"ב, והוא מתאר תמונת מצב של זמן קצר לפני-כן בלבד.

גם מהארכיונים היהודיים והפלליים קשה להיבנות. הארכיונים היהודיים של קהילות מצרים, עד כמה ששרדו, מכילים חומר חשוב על תקנות הקהילות, מיסים, חברות פילאנתרופיות וחינוך, אך גם אלה בעיקר מהדור האחרון של המאה ה-19 ואילך, ואילו רוב המאה נשאר כמעט ללא כיסוי. המקורות בארכיון של חברת 'כל ישראל חברים' בפאריס טובים הם, במיוחד לאותה תקופה מאוחרת יחסית, כאשר כ"ח פתחה בתי-ספר במצרים: קאהיר 1896, אלכסנדריה 1897, טנטא 1905. עם זאת, ראוי להדגיש כי ארכיוני כ"ח מכילים חומר חשוב גם על נושאים מחוץ לתחום החינוך, במיוחד בעיתות משבר וסכנה ליהודי מצרים, כמו דין-וחשבון על יהודי קאהיר, בימי המהומות שנתלוו להתקוממות עראבי והתערבות הבריטים, בשנת 1882, שנשלח לכ"ח מקאהיר על-ידי הרב יום טוב ישראל.⁹ לעומת זאת, הארכיון של משה מונטיפיורי מכיל רק מעט חומר על יהודי מצרים, בעיקר מכתבי בקשה לגמילות-חסד,¹⁰ שהוא מקור מאלף, אולי, למצבו הכלכלי החמור של חלק מהקהילה — אך לא יותר מזאת.

אשר לארכיונים כלליים יותר, כמו של משרדי החוץ בארצות שונות, הרי עד כמה שניתן להתרשם מהם, התועלת בהם היא שולית. כפי הידוע לי, איש טרם נבר בכל הארכיונים הכלליים של מדינות העולם, וקיימת אפשרות שיתגלו בהם אוצרות לתולדות היהודים במזרח המוסלמי. פרופ' אנדרֶי ריימונד, למשל, מצא חומר מעניין על כלכלתם וסחרם של יהודי מצרים, בסוף המאה ה-18, בתוך ארכיונים מצריים,¹¹ אך גם זה היה מוגבל לתחום מצומצם ולשנים מעטות בלבד. אני מצידי הקדשתי זמן לא-מועט לחיפוש חומר על יהודי מצרים (ועל נושאים אחרים) בארכיונים של משרדי החוץ בלונדון, בפאריס וברומא — במיוחד בתיקים מן המאה ה-19 וה-20 — עם תוצאות צנועות בלבד. עיקר החומר כלל בקשות לקבל חסות של המדינות הזרות, שהיו להן נציגויות בערי מצרים.¹² ברור כי גם מהבקשות הללו אפשר ללמוד משהו על האוכלוסיה ועל הכלכלה היהודיות במצרים. ממיסמכים אחרים אפשר לדעת יותר על נושאים כמו סכסוכים בתוך קהילת אלכסנדריה בשנת 1872 ובקהילת קאהיר

8 אפרים דיינארד, מסע בארץ הקדם והוא מורה דרך לכל ההולכים לארץ הקדושה ולמצרים, פרסבורג תרמ"ב, עמ' 13-23.

9 ארכיוני כ"ח בפאריס, AIU, Archives, Egypte, I.C.5, י"ב בתמוז תרמ"ב.

10 ארכיון מונטיפיורי, לפי צילום במכון בן-צבי — ראה בספרי (לעיל, הערה 4), עמ' 147-148.

11 השוה: André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, Damascus 1973-1974, Vol. II, pp. 452-464

12 דוגמאות — ראה: בספרי (לעיל, הערה 4), עמ' 156-160.

בשנת 1908;¹³ או על שורה של חצי תריסר עלילות-דם בשנות 1870-1892 באלכסנדריה, קאהיר ופורט סעיד.¹⁴ מהארכיון הציוני המרכזי בירושלים אפשר ללמוד לא רק על ניצני התנועה הציונית במצרים, אלא גם משהו על מאבקים נגדה ועל ההרכב החברתי והכלכלי של הקהילות.

העיתונות היהודית במצרים היתה, כאמור, רק בחיתוליה בראשית המאה ה-20. בעצם, מ-1920 יש לנו עיתונות יהודית ממש במצרים, רק החל מפירסומו הרצוף של כתב-העת 'ישראל', במספר לשונות, על-ידי א"ד מוצירי, ואחר-כך העיתון 'אל-שמס', בערבית, על-ידי ס"י מלכי. אשר לעיתונות הכללית, הידיעות שבה על היהודים הן נדירות ביותר, ואפשר לקרוא כרכים שלמים של עיתונות מצרית כללית בלי להיתקל בידיעה של ממש על היהודים, להוציא מספר מודעות על עסק זה או אחר, ששמו מעיד כי בעליו יהודים (יוצאת מהכלל הזה העיתונות המיסיונרית, המתעניינת במיוחד ביהודים). אולי הסיבה נעוצה בכך, כי יהודי מצרים במרבית התקופה הנדונה, ואולי ככולה, היו מתי-מספר יחסית ושמרו על פרופיל נמוך ביותר בתחום הפעילות הפוליטית, על-כל-פנים כגוף (כפרטים ובודדים, גילו פעילות נדירה, כגון יעקב צנוע כלאומן מצרי שהבליע לחלוטין את יהדותו במאבקו בזירה הפוליטית והעיתונאית).¹⁵

אותו דין חל גם על חיפוש חומר על-אודות יהודי מצרים במאה ה-19 בספרות הערבית, המתמקדת בנושאים שונים — להוציא ספר אחד, מאת סורי נוצרי בשם שאהין מפאריס, אשר יצא לאור בשנת 1904 ועמודיו האחרונים מביאים חומר חשוב על משפחות היהודים במצרים כימיו.¹⁶

אשר למאה ה-20, דומה כי המקורות על יהודי מצרים בתקופה זו רבים ומגוונים יותר מאשר המקורות עליהם במאה ה-19. תמונה על כך אפשר לקבל מתוך מחקר יסודי, בן כמעט 500 עמודים, על יהודי מצרים בשנות 1914-1952 (בגרמנית), שנכתב בידי ד"ר גודרון קרמר.¹⁷ הספר מבוסס על מקורות בארכיונים שונים: דאר אלנתי'איק בקאהיר, הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים והארכיון הציוני המרכזי, תיקיהם של משרדי החוץ בלונדון, בפאריס ובפוזן וארכיוני כ"ח בפאריס. כן עברה ד"ר קרמר על ספרים ועיתונים יהודיים ואחרים, שהביאו הרבה יותר חומר על יהודי מצרים במאה ה-20 מאשר במאה ה-19. ריבוי החומר מקורו כנראה בעובדה

13 השווה: שם, עמ' 189-193, 202-203.

14 ראה: שם, עמ' 160 ואילך; וכן מאמרי 'עלילות דם ורדיפות יהודים במצרים בסוף המאה הי"ט', ספונות, ה, תשכ"א, עמ' תט-חס.

15 ספר היסוד על צנוע הוא: I.L. Gendzier, *The Practical Visions of Ya'qub Sanu*, Cambridge, Mass, 1966. השווה גם מאמרי: 'Abu Naddara: An Egyptian Jewish Nationalist', *The Journal of Jewish Studies*, Vol. 3, no. 1 (1952) pp. 30-44

16 שאהין מכאריס, תאריח' אלאתראיליין, קאהיר 1904, במיוחד עמ' 223-259.

17 Gudrun Krämer, *Minderheit, Millet, Nation? Die Juden in Ägypten 1914-1952*, Wiesbaden 1982

שקהילות מצרים, אף שנשארו מחוץ לפעילות פוליטית יזומה מצידן, הפכו להיות מושא להתעניינות פוליטית עקב התנפלות השלטונות להן — תהליך שבסופו חוסלו הקהילות. החוקרת גם עברה על ראיונות עם יהודי מצרים, אשר נערכו על-ידי המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית והם שמורים אצלו, ואף הוסיפה וראיינה בעצמה עשרים איש, רובם הגדול יהודים מצריים. בכך יש ממד נוסף למחקרה: אפשרות ללבן פרטים חשובים, ואף פרשיות שלמות, מתולדות יהודי מצרים במאה ה-20, מה שכמובן בלתי אפשרי לחוקרי מאות קודמות.

סוג מקורות קרוב לכך, ש"ד"ר גודרון קרמר כמעט לא השתמשה בו כלל, הוא ספרי זכרונות. יהודי מצרים כתבו והדפיסו מיספר לא-קטן של חיבורים נוסטאלגיים על הארץ שממנה היגרו, המאירים בעיקר את התקופה שבין שתי מלחמות-העולם. דוגמאות הן 'מצרים שלי' מאת רחל מפפי¹⁸ ו'ממזרח שמש' מאת ז'קלין כהנוב.¹⁹ חומר מעניין על התקופה הזאת אפשר למצוא אפילו בספרותם היפה של יהודי מצרים בימינו, כמו ברומאן 'קיץ אלכסנדרוני' מאת יצחק גורמזיאנו-גורן²⁰ או בקובץ הסיפורים 'אלשיח' שבתאי ו'חכאית מן חארת אל-יהוד' (השיח' שבתאי וסיפורים [אחרים] משכונת היהודים) מאת מוריס שמאס.²¹

מכל האמור אפשר להסיק לא רק על גיוון המקורות על יהודי מצרים במאה ה-20, אלא כמדומני גם על שינוי יחסי בחשיבותם הסגולית. כלומר: נוסף סוג חדש לגמרי של מקורות — העדויות שבעל-פה, עולה חשיבותו של החומר בספרים ובעיתונים — המקדישים יותר תשומת לב לנושא ואוצרים בקרבם חומר רב יותר. לעומת זאת, כמקורות יורדת במשהו חשיבותם של החומר ההלכתי ושל הארכיונים הציבוריים השונים, כיוון שמצטמצמת אפשרותם לספק לחוקר התקופה שמאז תום מלחמת-העולם הראשונה חומר חדשני רב, שלא הגיע לראיונות ולכלי-התקשורת, במיוחד לעיתונות היהודית והלא-יהודית. דומה, כי הארכיונים הציבוריים השונים מספקים חומר על היהודים במאה ה-20 רק בעיתות משבר, כאשר 'הבעייה היהודית' עולה, כבימי גזרותיו של ג'מאל עבד אלנאצר על יהודי מצרים בשנות החמישים.

ב. תורכיה בתקופת הרפובליקה

מובן מאליו כי יהודי תורכיה מהווים מושא למחקר הרבה יותר מסועף, וכדי להתאים עצמנו למצע המאמר, מן הראוי לצמצם את הדיון במקורות עליהם, מבחינה כרונולוגית וגיאוגראפית כאחת. נוכח ריבוי הקהילות היהודיות באימפריה

18 מרחביה תשכ"ח.

19 תל-אביב 1978.

20 תל-אביב תשל"ח.

21 ירושלים 1979. דוגמאות נוספות — ראה במאמרי: 'The Confused Image: Egypt As Perceived by Jewish Emigrants', *Egypt and Palestine: A Millenium of Association (868-1948)*, Jerusalem 1984, pp. 367-375

העות/מאנית ומשך קיומן, אמנע הפעם מבחינתן המפורטת²² ואיחד את הדיון דווקא לתקופה שלאחר התמוטטות האימפריה, או לתורכיה הרפובליקאית, כלומר לשישים השנים האחרונות. הדברים שייאמרו להלן עוסקים בעיקר בקהילות שבשלוש הערים הגדולות – אסתאנבול, איזמיר ואנקארה – בסדר חשיבות זה, כי בערי-השדה היו בדרך-כלל קהילות הרבה יותר קטנות בהיקפן ובפעילותן. עיון ראשון כבר מראה, כי עיקר המקורות נעוץ בקהילת אסתאנבול, אשר עיתונות יהודית בעלת רציפות משמעותית כלשהי, למשל, היתה קיימת למעשה בעיקר בה, והמידע על קהילות אחרות, גדולות כקטנות, הגיע אלינו על-פי-רוב דרך פרסומים באסתאנבול, כפי שעוד יתברר להלן.

לכאורה, היו צרכים הסקרים הסטטיסטיים בתורכיה הרפובליקאית לספק לנו נתונים מספריים על יהודיה בתקופה הנדונה: מאז שנת 1927 נערכים מיפקדים סטטיסטיים מהימנים, בשיטות בדוקות; מאז שנת 1935, נערך מיפקד אוכלוסיה כללי אחת לחמש שנים, עם סקרים ואומדנים שונים אחרים, המתפרסמים מדי שנה. ברם, בין האינדיקטורים חסרים דת ומוצא – כך שאין נתונים על בני המיעוטים. גם תיירים שביקרו בתורכיה הרפובליקאית המעיטו להזכיר את יהודיה ועשו זאת לכל היותר דרך-אגב. אף ספרות רבנית של ממש אין למצוא בתורכיה הרפובליקאית, אולי בגלל השתלטות המשפט החילוני על חיי כל אוכלוסיית הרפובליקה, כמדיניות ממשלתית מכוונת ומתוכננת.

אשר לארכיונים השונים, אין התמונה אחידה. הארכיונים הממשלתיים הנוגעים לתקופת הרפובליקה סגורים עדיין אפילו בפני מדענים תורכיים. צוות מיוחד עוסק במיון הארכיונים ובסידורם, במגמה מוצהרת לפותחם בעתיד לשימוש חוקרים, אך אין איש יודע מתי. ארכיונים של מוסדות כלכליים ומסחריים, בין ציבוריים ובין פרטיים, כוללים חומר על עסקיהם של יהודים ורכושם, ובודאי יש חומר מסוג זה במשרדי מס-ההכנסה, המוסדות הרושמים נישואים וגירושים, לידות ופטירות ועוד. ארכיונים זרים, כגון של משרדי החוץ בלונדון ובפאריס, עד כמה שהם פתוחים לתקופה הזאת (בדרך-כלל שלושים שנה אחורה אצל הבריטים וקצת יותר מזאת אצל הצרפתים), מתייחסים ליהודי תורכיה הרפובליקאית רק כאשר עולה בעיית היהודים, כמו למשל בימי מלחמת-העולם השנייה, כאשר הוטל עליהם, ועל בני מיעוטים אחרים, מס-רכוש (Varlık Vergisi) כבד מאוד. אשר לארכיונים היהודיים, הרי רבים מהם אבדו, וכנראה נכחדו, בעת ההגירה הגדולה מתורכיה מיד לאחר הקמת מדינת ישראל. הדבר אמור במיוחד בארכיוני הקהילות הקטנות, שלעיתים אף קברו את מיסמכיהן ואלה כנראה נרקבו. קצת חומר ניצל בקהילות אסתאנבול ואיזמיר, אך הוא מועט יחסית ולא תמיד חשוב להיסטוריון. למשל, בני קהילות שונות הצילו ספרים

22 השווה: J.M. Landau, 'Hebrew Sources for the Socio Economic History of the Ottoman Empire', *Der Islam*, vol. 54, no. 2 (1977), pp. 207-212

הכתובים עברית, ולפעמים עותקים רבים של אותו ספר תפילה מודפס הגיעו למקום מבטחים, דבר שאיננו מוסיף הרבה למחקר. אמנם ניצלו גם פנקסים של קהילות ושל בתי־כנסת, אך במספר זעום למדי. בישראל מצוי קצת חומר על יהודי תורכיה, לדוגמה על הפעילות הציונית בה, כתיקי הארכיון הציוני המרכזי.

הספרות היהודית בתורכיה הרפובליקאית היא מועטת למדי בהיקפה. יהודים כתבו וכתבים שם, למשל, על משפט, על כלכלה ועל מסחר, אולם הם מתרכזים בעניינים כלליים בלבד, בין תיאורטיים ובין מעשיים, ולא דווקא על היהודים בתחומים אלה. בין חוקרי ההיסטוריה היהודית היה אברהם גאלאנטי הבולט ביותר, אלא שגם הוא הקדיש את עיקר עבודתו לימי האימפריה העות'מאנית ומה שכתב על תקופת הרפובליקה היה בעל מגמה אפולוגטית ברורה (להראות עד כמה שפר גורל היהודים בה) ונטייה תועמלנית (לשכנע את היהודים להשתלב ואף להתכולל במדינה, בחברה ובכלכלה). דוגמה מובהקת למגמה זאת היה חיבורו של גאלאנטי, *Vatandaş Türkçe konuş!* (כן המולדת, דבר תורכית!), שיצא לאור בשנת 1928,²³ ובו קרא המחבר בלהט לבני המיעוטים — ובמיוחד ליהודים — לדבר תורכית בכל הזדמנות. הגדיל לעשות ממנו בנושא זה הוגה דעות יהודי בשם משה כהן, שכתב בשם־העט תְּכִינְאֵלֵפ, אשר כמאמרים עתונאיים רבים ובספר בשם *Türkleştirme* (תורכיפיקאציה), שצא לאור אף הוא באותה שנה,²⁴ קרא ליהודי תורכיה להידמות בכל לחברה התורכית, לרכוש את התרבות התורכית, ואפילו להתפלל בתורכית. אלה ואחרים, כגון נסים מצליח, לשעבר ציר בפרלמנט העות'מאני, והרופא שמואל אַבְּרָכְבַּיָה, היו פעילים והשאירו לנו חומר כתוב, אך תגובת הקהילה כמעט איננה ידועה.

לעומת זאת, אפשר למצוא חומר בספרות התורכית שכימי הרפובליקה. מחברים תורכיים פירסמו ספרים אחדים על תולדות היהודים לדורותיהם, ובהם עמודים אחדים גם על היהודים ברפובליקה התורכית, בדרך־כלל בצורה תמציתית מאוד שאיננה מחדשת הרבה.²⁵ חומר רב יותר, אמנם מגמתי מאוד, מצוי בספרות האנטישמית, שפרחה בתורכיה במיוחד משנות השלושים של המאה ה־20, במידה רבה בעקבות התעמולה הנאצית ואף בעידודה. גְּוֹאֵט רֶפְעֵת אֶטִילְחָאן, קציץ לשעבר וסופר מתוסכל, שהיה הכוהן הגדול של האנטישמיות בתורכיה, חיבר יותר מתריסר ספרים אנטישמיים (חלקם במהדורות אחדות).²⁶ אחריו חחרו החזיקו אחרים וקמה

23 Avram Galanti, *Vatandaş, Türkçe konuş*, Istanbul 1928

24 M. Tekinalp (M. Cohen), *Türkleştirme*, Istanbul 1928; על משה כהן־תְּכִינְאֵלֵפ השווה ספרי: *Tekinalp, Turkish Patriot 1883-1961*, Leiden & Istanbul, 1984

25 למשל, Ali Uğur, *Dünya gündemindeki İsrail*, Istanbul 1983 (ותרגומו: היהודים בסדר־היום של העולם).

26 למשל: Cevat Rifat Atilhan, *Türk oğlu düşmanını tanı*, Istanbul 1970 (ותרגומו: בן התורכים, הכר את אויבך). הספר ראה אור בחמש הדפסות, לפחות: 1951, 1952, 1962, 1966, 1970.

אסכולה שלמה, קטנה אך פעילה, של ספרות אנטישמית, בחלקה בעידוד ואף במימון של מפלגה לאומנית בשם 'מפלגת הפעולה הלאומית' מאז 1965, ושל חוגים אסלאמיים קיצוניים, במיוחד בשנות השישים והשבעים של מאתנו. כיוון שאלה כרכו את דברי תעמולתם בהסתה נגד מדינת ישראל, כלומר עסקו בדור האחרון, תקפו דבריהם גם את יהודי תורכיה בתקופת הרפובליקה. הרבה מהאמור בחיבורים האלה מופרך מעיקרו, אולם פה ושם יש בהם גם רסיסי מידע על יהודי תורכיה.

עד כמה שהדבר נוגע לעיתונות, הרי זו שמחוץ לתורכיה נהגה להזכיר את יהודי תורכיה רק בעיתות משבר ובדרך-כלל רק בקשר לאותו משבר. העיתונות התורכית הלא-יהודית נהגה אף היא כך, פרט לעיתונות האנטישמית, כגון זו הקרובה ללאומנים ולאסלאמיסטים הקיצוניים; אך בזו, ממש כמו בספרות האנטישמית, קשה למצוא ידיעות מהימנות. העיתונות היהודית, לעומת זאת, חשובה הרבה יותר, כמובן, אלא שאין היא מרובה. ראויים לציון עיתונים בלאדינו, כגון *El Tiempo*, בשנות הרפובליקה הראשונות, *La Boz de l'Oriente* וכמובן *Şalom* (בלאדינו ובתורכית). כן יצאו לאור מדי פעם, לפרקי זמן קצרים, יותר ויותר כתבי-עת יהודיים בלשון התורכית, כגון *Beklenen İlgı* (העניין המצופה, או הקשר המצופה), שהופיעו ממנו באסתאנבול 24 גליונות, בשנות 1977-1978. מעלתם של כל העיתונים האלה היא כנראה גם מגרעתם: הם כותבים די הרבה על ענייני הקהילה (בייחוד על אסתאנבול, במידה פחותה על איזמיר), אך לא הרבה יותר.

מקור לא-מבוטל הוא בתי-הקברות היהודיים, הפזורים בתורכיה. לא-מעט מכתבי-הקברות העתיקים יותר הוזנחו, או אף נעלמו עקב התפתחות היישובים ותביעות התחבורה הציבורית, אולם החדשים שבהם עדיין קיימים ומחקר יסודי — ודחוף — שלהם עשוי להוסיף מידע חשוב. חוקר יהודי אמריקאי צעיר, ד"ר מארק אָפֶשטיין, הקדיש לא-מעט זמן בשנים האחרונות לצילום ולפיענוח של מצבות עתיקות וחדשות, אך ככל שידיעתי מגעת טרם פירסם את מימצאיו. גם ניתן להסתייע ברישומים של החברא קדישא, במידה שהם מצויים, וזה יחול בעיקר על הערים הגדולות.

גם עדויות בעל-פה של יהודי תורכיה עשויות לשמש מקור חשוב לתולדותיהם בתקופת הרפובליקה. עניין זה מתבקש לבצע אותו הן בתורכיה עצמה, במיוחד באסתאנבול ובאיזמיר, והן בישראל, שחיים בה כידוע לא-מעט יהודים תורכיים. עד כמה מקור זה יכול להיות חשוב הוכיח פרופ' וולטר ונייקר, יהודי אמריקאי המלמד מדע-המדינה באוניברסיטת ראטג'רס בניו-ג'רסי והיודע יפה תורכית. ווייקר חקר את מצבם ודעותיהם של יהודי תורכיה בישראל, ועשה זאת על-ידי ראיונות לא-מעטים. את מסקנותיו הוא עומד לפרסם בקרוב.²⁷ אין צריך לומר, שמחקרים על היהודים

27 מאמר שכתב כנודן (בשכפול) — Walter F. Weiker, 'Jews from Turkey in Israel: the "Un-seen"'

בתורכיה בתקופת הרפובליקה יכולים להסתייע בראיונים, הן לשם גילוי חומר חדש והן לשם בדיקתו ואימותו של חומר הידוע ממקורות שבכתב.

ג. הערות סיכום

הדברים הקצרים שנאמרו לעיל אינם מאפשרים, דומני, להגיע למסקנות סופיות, אלא למספר השערות.

(א) בדיוני על המקורות ליהודי מצרים, השוויתי כבר את המאה ה-20 למאה ה-19. מאחר שצמצמתי את דברי על יהודי תורכיה לתקופת הרפובליקה בלבד, הרי שהשוואה בין יהודי מצרים ליהודי תורכיה, למקורותיהם, אפשר לערוך רק בתקופה שמאז תום מלחמת העולם הראשונה.

(ב) ההבדלים בין המקורות שבשני התחומים מותנים במידה רבה, כמובן, בשוני שבין שני הציבורים היהודיים האלה. לכאורה, רבים הם מאפייני הדמיון ביניהם. לאחר תום מלחמת העולם הראשונה היו במצרים ובתורכיה בערך אותו מספר של יהודים, קצת פחות ממאה אלף בכל אחת; רובם התרכזו בשתי הערים הראשיות — קאהיר ואלכסנדריה/אסטאנבול ואיזמיר; בשתי הארצות היה קטן חלקם האבסולוטי והיחסי באוכלוסיה המוסלמית, שחזקו והלכו בה מגמות לאומיות או אף לאומניות מלוות מידה של עוינות כלפי המיעוטים, תוך גילויים של לחץ עליהם להשתלבות או אף להתבוללות בקרב הרוב.

(ג) עם זאת, יהודי תורכיה הרפובליקאית היוו מאסה יותר הומוגנית — על-כל-פנים פחות הטרואגנית — מאשר יהודי מצרים, ותחושותיהם הפוליטיות היו מחודדות יותר. אופייני הדבר, כי אחרי ועידת לוזאן, שהכתיבה לרפובליקה התורכית להתייחס בסובלנות כלפי מיעוטיה, יצאו יהודי תורכיה בהצהרה רשמית, כי הם מוותרים על פריבילגיה זו, בהיותם אזרחים שווי זכויות בלאו הכי. גם פעילותם הספרותית והעיתונאית של מקצת יהודי תורכיה למען השתלבותם הפוליטית והחברתית היתה ערה יותר מאשר בקרב יהודי מצרים, אם כי נדמה שרובם המכריע של האינטלקטואלים היהודים במאה ה-20, בשתי הארצות, היו אדישים לכל עניין פוליטי או תרבותי שלא נגע להם במישרין.

(ד) אכן מצויים סימנים מובהקים לדמיון באופי המקורות לחקר היהודים במצרים ובתורכיה מאז תום מלחמת העולם הראשונה: המקורות הרבניים מעטים ביותר, תועלתם של הארכיונים הזרים מוגבלת להזדמנויות חריגות של משבר, הארכיונים הממלכתיים במצרים ובתורכיה לתקופה הנדונה אסורים בשימוש, בארכיוני הקהילות מצוי תומר מועט יחסית והוא ממוקד בענייני הקהילות, בארכיונים שבישראל מצוי קצת חומר על הקהילות ומעט על הפעילות הציונית, העיתונות הלא-יהודית שולית בדיוניה על יהודי מצרים ותורכיה גם יחד, העיתונות היהודית בשתי הארצות מועילה עד גבול מסוים.

(ה) מאפייני השוני של המקורות מעטים יותר, ובחלקם נובעים הם מהעובדה שקהילת תורכיה עדיין קיימת ופעילה, שעה שקהילת מצרים נתחסלה למעשה בשנת 1956. הסטאטיסטיקה הרשמית במצרים מועילה יותר, מאחר שהיא משתמשת באינדיקאטור 'היודים', לא כן בתורכיה. מצוי חומר רב יותר בספרות היהודית והכללית על יהודי תורכיה בתקופה הנדונה, שעה שיהודי מצרים חיברו דווקא מיספר רב יחסית של ספרי זכרונות. הכתיבה האנטישמית, לעומת זאת, רבה יותר בתורכיה; שעה שבמצרים היו לפרסומים האנטישמיים מניעים דתיים אסלאמיים וסממנים של שנאה למדינת ישראל (ומכאן שתקפו פחות את יהודי מצרים), ינקה האנטישמיות בתורכיה מעוינות ליהודים שבתוך המדינה (ורק בעקיפין הגיעה לבטא גם שנאה למדינת ישראל). בנוסף, בתי-הקברות בתורכיה עשויים לספק חומר רב כמקור, יותר מאשר במצרים, וגביית עדויות בעל-פה מהיהודים בתורכיה יכולה להיות נוחה יותר — בשני המקרים בזכות ריכוז הנתורים, במספר ניכר, באסתאנבול ובאיזמיר, בניגוד לשרידים במספר זעום שבמצרים.

(ו) חובה עלינו להעיר על קשיים שיתקל בהם החוקר בבואו להשתמש במקורות לתולדות היהודים במצרים או בתורכיה בדורות האחרונים. נוסף למיעוט החומר במספר סוגי מקורות, ראוי לזכור את פיזורם במקומות רבים ושונים, בשתי הארצות הללו ומחוץ להן; היותם כתובים בלשונות רבות; התייחסותם לדיסציפלינות שונות: חומר רבני, תעודות ארכיוניות, ספרות, עיתונות, מצבות, עדויות שבעל-פה ועוד. (ז) כן קיים קושי ברור מבחינה מתודולוגית, שהרי לא תמיד קל להסיק מסקנות בדוקות מצירוף סוגי מקורות כה נבדלים זה מזה. יתר-על-כן, אם ירצה החוקר להגיע לממד של עומק כלשהו על-ידי ניסיון להשוות בין תקופה לתקופה, או בין ארץ לארץ, תכבד עבודתו אף יותר. כן יקרה, אם ינקוט גם ממד השוואתי חשוב אחר. פרופ' ברנארד לואיס, בספר חדש שראה אור באחרונה,²⁸ מציע להוסיף לחקר היהודים באימפריה העות'מאנית את חקר הנוצרים בה, כדי ללמוד גם מתוך הניגודים שבין שתי קבוצות המיעוטים. הדברים נראים רלבאנטיים ביותר הן לחקר יהודי מצרים בדורות האחרונים והן לחקר יהודי תורכיה במאה ה-20, אלא שכמובן יש בכך גם הכבדה על החוקר, המחויב להשתמש במערכת מקורות נוספת — אלה העוסקים בנוצרים.

(ח) לסיום, יש אולי לתהות על כך, מדוע מלומדים מעולים מתרכזים בחקר ההיסטוריה של יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-15, ה-16, ה-17 — בעוד שחוקרים כה מעטים מתעניינים ביהודי האזור הזה בדורות האחרונים. נדמה לי כי התשובה העיקרית נעוצה בבעייתיות של המקורות ובקשיים שהצבעתי עליהם, שהם אולי חמורים יותר מאשר לגבי המקורות המתייחסים לדורות קודמים. ברם נראה שאין זו התשובה היחידה. דומה, כי בקרב רבים וטובים עדיין מקננת הרגשה כי על

